

استان آذربایجان شرقی

نسرین علیزاده

یونانی بیزانسی «آذربئیگاتون» در ارمنی «آتروپاتاکان» در سریانی «آذربایغان» و در عربی «آذربئیجان» نام داشته است. این ایالت به نام سردار آتوریات (کسی که آتش، نگهبان اوست) خوانده شده است. او در زمان حمله اسکندر به ایران، استقلال خویش را اعلام کرد (۳۲۸ ق.م) و بدین سان سرزمین خود، ماد صغیر را در گوشه شمال غربی کشوری که سپس ایران گردید محفوظ داشت.

موقعیت طبیعی و اقلیمی استان:

فلات آذربایجان را رشته جبال مرتفع و پوشیده از برف آراوات از شمال غرب، دریاچه ارومیه از غرب، رشته کوه سهند از جنوب، قافلانکوه از شرق و جنوب شرقی، رشته کوه‌های بزغوش از شمال و مشرق و رشته کوه‌های پراکنده و نامنظم ارسباران، قره‌داغ و قوشاداغ و سبلان از شمال شرقی در بر گرفته‌اند.

در فلات آذربایجان، دو منطقه قابل نفوذ وجود دارد، یکی دشت چالدران و درهٔ عریض در شمال غربی، دیگری دشت مغان در شمال شرقی. آذربایجان منطقه مرتفعی است که

موقعیت جغرافیایی:

آذربایجان شرقی با وسعت ۴۵۲۶۱/۴ کیلومتر مربع در گوشه شمال غربی فلات ایران قرار دارد. رود ارس حدود شمالی آن را با جمهوری‌های آذربایجان، ارمنستان و ایالت خودمختار نخجوان مشخص می‌کند. رودهای عریض و آبهای دریاچهٔ ارومیه مرز غربی آن با استان آذربایجان غربی است. در جنوب کشیدگی رشته کوه‌ها، دره‌ها و جلگه‌ها موجب پیوستگی توپوگرافیک استان با آذربایجان غربی و زنجان شده است و در شرق نیز دره‌ها و رودخانه دره رود، کوه‌های سبلان و چهل نور و گردنهٔ صائین این خطه را از اردبیل جدا می‌کند.

مدارهای $45^{\circ}5'$ و $36^{\circ}22'$ منتهی‌الیه شرقی و شمالی مختصات جغرافیایی این استان را مشخص می‌کند. این استان ۱۲ شهرستان دارد که عبارتند از: اهر، بستان‌آباد، بناب، تبریز، سراب، شبستر، کلیبر، مراغه، مرند، میانه، هریس و هشترود.

وجه تسمیهٔ آذربایجان:

آذربایجان، در فارسی میانه «آتورپاتکان» در آثار کهن فارسی «آزبادگان» یا «آذربایگان» در یونانی «آتروپاتنه» در

موقعیت کوهستانی و عرض جغرافیایی بالا، از عوامل ورودت قسمت اعظم این منطقه است و کم ارتفاعی و اثرات ملایم کننده بخارهای دریای خزر در پاره‌ای از مناطق از عوامل اعتدال اقلیمی آن به شمار می‌رود. به علاوه آذربایجان تا حدودی تحت تأثیر جریانهای مرطوب دریای مدیترانه از سمت غرب به جنوب غربی قرار دارد و توده‌های هوای سرد سیبری نیز از شمال بر آب و هوای آن اثر می‌گذارد.

بادهای شرقی که به زبان محلی مه‌یلی (بادمه) خوانده می‌شود و در تمام فصول سال می‌وزد بادی است سرد و مرطوب که در فصل گرم، ریزش باران و در فصل سرد ریزش برف را به دنبال دارد. بادهای غربی (آق‌یلی یا کرمیچ) که رطوبت دریای مدیترانه را به همراه دارد و در تبخیر و خشکاندن زمین مؤثر است و ریزش باران را به دنبال خود دارد. میزان متوسط بارندگی در کل استان حدود ۳۵۰ میلی‌متر در سال است که حداکثر متوسط بارندگی سالیانه در نواحی شرقی استان و کوهستانهای سهند و حداقل آن در نواحی شمالی استان دیده می‌شود. میزان رطوبت نسبی از حداکثر ۸۵ درصد تا حداقل ۳۶ درصد متغیر است.

با توجه به تنوع شرایط اقلیمی در نواحی مختلف استان، اختلاف دما در طول سال زیاد است. به طوری که درجه حرارت در برخی از ماههای گرم سال گاهی به ۳۸ سانتی‌گراد و یا بیشتر می‌رسد و ورودت هوا در ماههای سرد گاهی به بیش از ۲۰ درجه زیر صفر کاهش می‌یابد و برف و سرما تا اواخر فروردین ادامه می‌یابد. البته متوسط حداقل درجه حرارت در نقاط مختلف استان در دی و بهمن ۷/۷ درجه زیر صفر و متوسط حداکثر درجه حرارت در تیر و مرداد ۲۵ درجه بالای صفر می‌باشد.

بنابراین با توجه به ویژگیهای اقلیمی که برای استان گفته شد می‌توان گفت از اواخر اردیبهشت ماه تا پایان مهر مناسب‌ترین زمان برای گردشهای تابستانی و سایر ماههای سال مناسب گردشهای زمستانی است.

جمعیت:

براساس آمارگیری سال ۱۳۷۰ استان آذربایجان شرقی

کوههای بلند از جهات مختلف سراسر آن را در بر گرفته و موجبات پیدایش جلگه‌های تبریز، مرند، مراغه ... را فراهم کرده است. بلندترین نقطه استان، قله سهند (۳۷۲۲+متر) در ۵۰ کیلومتری جنوب تبریز و پست‌ترین نقطه آن در حوالی دریاچه ارومیه (۱۲۲۰-متر) قرار دارد. استپ‌های کوهی قسمت پهنای در شمال آذربایجان به ویژه در بخش قره‌داغ (ارسباران) هر جا اقتدار کوهها در مقابل وزش بادهای باران‌زای مدیترانه‌ای، غربی و خزری قرار گرفته، جنگل‌های تنک یا انبوهی به وجود آمده است که در بعضی قسمتها فاقد گیاهان زیر درختی است.

آذربایجان شرقی را از نظر زمین شناسی می‌توان به سه بخش تقسیم کرد.^۱ توده‌های آتشفشانی که منشأ آن مواد آذرین آتشفشانی سبلان و سهند و مواد خروجی آنها بود. که قسمت عمده از سرزمین آذربایجان را فراگرفته است.^۲ توده‌هایی که منشأ مواد متشکله آنها رسوبی است و دارای ساختمان نسبتاً جوانی هستند و جلگه‌های حاصلخیز آذربایجان را ایجاد کرده‌اند.^۳ قسمتهایی که مواد سازنده آنها سنگهای دگرگونی است که وسعت کمی دارند و به طور پراکنده دیده می‌شوند.

رودخانه‌ها و آبهای روان آذربایجان به سوی دو آبگیر عمده جریان دارند.^۱ حوضه دریای خزر، که مهمترین و پرآب‌ترین رود این بخش رود ارس است که از دامنه‌های شمالی کوههای مین‌گول‌داغ در ترکیه شروع و با طی ۱۰۷۲ کیلومتر به دریای خزر می‌ریزد. از دیگر رودهای این حوزه می‌توان از دره‌رود و قزل‌اوزن نام برد.^۲ حوضه دریاچه ارومیه، که رودهای آجی‌چای، لیقوان‌رود و موردی چای ... به این دریاچه می‌ریزند.

آب و هوای استان آذربایجان شرقی به طور کلی سرد و خشک است ولی به علت تنوع توپوگرافیکی از اقلیم‌های متفاوت برخوردار است و آب و هوای آنرا می‌توان به سه قسمت: نواحی سردسیر (ارتفاعات بلند) نواحی معتدل (دامنه‌های کوهها و جلگه‌ها) و نواحی گرم (مناطق پست و کم‌ارتفاع) تقسیم کرد.

شعاع قرار دادن (ایوان مداین) توصیف شده است. این بنا در زمان علیشاه، مسجد جامع شهر و مزین به کاشی و ستونهای مرمری و کتیبه و گچبری بوده، اما بعدها رو به ویرانی نهاده و متروک گردید، خاک و اغلب آجرهای این دیوار زرد رنگ است.

در دوران قاجاریه، صحن و محل زاویه و مدرسه علیشاه مبدل به انبار غلات و مخزن مهمات قشون گردیده و حصار دور آن کشیده شده و نام ارگ یافته. ارگ تبریز، بارها هدف توپ مهاجمان و دشمنان وطن قرار گرفته و در اثر زلزله‌های مکرر، آسیب‌های زیادی به دیوارهای آن وارد آمده است. در انقلاب مشروطیت تبریز، بناهای اطراف آن مخزن مهمات دولتی بوده و خود آن، یکی از سنگرهای مسلط بر شهر محسوب می‌شده. بعد از انقلاب مشروطیت صحن آن به صورت گردشگاه عمومی درآمد و نام باغ ملی به خود گرفته است و ساختمانهایی چند از جمله اداره شیر و خورشید سرخ و تالار شیر و خورشید سابق در این مکان احداث شد (۱۳۰۰ ش).

این بنای تاریخی در طول حیات خویش با حوادث گوناگون دست و پنجه نرم کرده است و عجب اینکه همگان دم از عظمت و شکوه آن زده‌اند و کلنگی بر بنیان آن وارد نموده‌اند، متأسفانه شدیدترین آن ضربه‌ها در دو دهه اخیر بوده است.

انتخاب این مکان به عنوان مصلاهی شهر در سال ۱۳۶۰ و تخریب تمام محوطه ارگ و قسمتهایی از اطراف آن و شکاف دیوار جنوبی آن در اثر انفجار دینامیت، و به دنبال آن تصمیم (بنیاد مصلی) در سال ۱۳۷۵ مبنی بر احداث محلی در این مکان و تجاوز به حریم قانونی ارگ، کلنگی ست که در زمان ما بر بنیان آن وارد شده و می‌شود.

(تخریب) ارگ و (ساختن) مصلاً نمی‌تواند به عنوان خدمتی به ملت ایران انگاشته شود چرا که تخریب آثار ملی به بهانه ساختن بنای جدید امری ست مردود و محکوم.

کلیسای سن استپانوس (خرابا کلیسا):

این کلیسا یکی از کلیساهای باعظمتی است که بین تمدنهای چهارم تا ششم هجری (۱۰ تا ۱۲ م) ساخته شده است

حدود ۳/۲۷۹/۰۰۰ نفر جمعیت داشته که معادل ۵۸/۷ درصد جمعیت کل کشور است. تراکم نسبی جمعیت منطقه ۷۲/۳ نفر در هر کیلومتر مربع است (این نسبت در کل کشور ۳۶/۴ نفر در هر کیلومتر مربع است) براساس این آمارگیری ۵۵ درصد کل جمعیت استان را جامعه شهری تشکیل می‌دهد.

جاذبه‌های تاریخی و باستانی استان:

ارگ تبریز: مسجد علیشاه یا ارگ علیشاه که سمبل تاریخ مبارزات ضد استبدادی و آزادیخواهی مردم آذربایجان محسوب می‌گردد باقی مانده، مسجدی است که در فاصله سالهای ۷۱۶ تا ۷۲۴ ه ق به وسیله تاج الدین علیشاه جیلانی تبریزی وزیر سلطان محمد خدابنده و ابوسعید بهادرخان ساخته شده است. قسمت جنوبی آن دارای طاقی بزرگ بوده است که می‌نویسند به علت فرونشستن بنیان و عجله در اتمام ساختمان آن، شکسته و فروریخته است. قسمتی که اکنون در وسط سه دیوار بلند شرقی و غربی و جنوبی آن به صورت ایوان به چشم می‌خورد، قسمت مسقف مسجد است که عرض آن ۳۰/۱۵ متر و ارتفاع دیوارهای دور آن به طور متوسط ۲۶ متر است. این بنا در کوی مرسوم به (مهاده مهین) ساخته شده است و یکی از سه بنای بزرگ عصر ایلخانی بوده و گویا هدف از ساخت آن تحت

طبقات لاهاری - روستای کندوان

کندوان:

کندوان روستایی تاریخی و کم نظیر بخش اسکو، در میان دره‌ای باصفا و کنار رودخانه پربابی به همین نام در ۶۲ کیلومتری تبریز واقع شده است. کندوان روستایی کوهستانی و بیلاقی است که بیشتر خانواده‌های آن در درون توده‌های مخروطی و هرمی شکل صخره‌ها در دوتا ۴ طبقه برای خود مسکن ساخته‌اند. بنای خانه‌های این روستا از نوع معماری صخره‌ای است و به قرن ۷ ه و حتی به دوره‌ای کهن، قبل از اسلام نسبت داده شده است. ضخامت طبقات و جنس تپه‌ها و مخروطها از نوع اینمبریت و لارها است که در اثر مخلوط شدن مواد آتشفشانی سهند با گل و لای حاصله از بارانهای سیل آسا به وجود آمده است بلندی این تپه‌های مخروطی و هرمی شکل بیش از ۶۰ متر می‌باشد. کوچه‌های دهکده در حقیقت همان شیارهای ناشی از جریان تخریبی آنها است.

علاوه بر خانه‌های منحصر به فرد کندوان، وجود آب معدنی گوآرایی که در کناره چپ رودخانه واقع شده و برای امراض کلیوی مفید است و همچنین دره‌های سرسبز و خرم و آب و هوای مطبوع این روستا سبب جذب تعداد کثیری مسافر از نقاط مختلف به خصوص در فصلهای مساعد سال شده است.

و در ۱۶ کیلومتری غرب جلفا در دره شام (دارا نام) واقع شده است. درباره تاریخ بنای این کلیسا که یکی از شاهکارهای معماری شمال غرب ایران محسوب می‌شود مطالب مختلفی نوشته شده است. عده‌ای بنای آن را تا نخستین سده‌های مسیحیت پیش برده‌اند و عده‌ای زمان بنای آن را به اواسط سلطنت صفویه نسبت داده‌اند. در صورتیکه قرائن تاریخی و هنری و معماری ... موجود به همزمان و همانند بودن کلیسای سن استپانوس و کلیساهای آختاما و طادئوس گواهی می‌دهند. علاوه بر این صدها سنگ نبشته به زبان ارمنی در داخل و خارج این بنا نصب شده‌است که اگر این سنگ نبشته‌ها خوانده شود به زبان فارسی ترجمه گردد بانی، معمار و تاریخ بنای کلیسا و حتی گوشه‌های تاریک تاریخ قومی که در این سرزمین به سر می‌بردند روشن خواهد شد. متأسفانه کوششی در این زمینه به عمل نیامده و به علت زمستانهای سخت منطقه و کوچ ارامنه از جلفای آذربایجان، کلیسای سن استپانوس از رونق افتاده و در معرض انهدام قرار دارد. به همین جهت در میان مردم به (خرابا کلیسا) یا کلیسای خرابه معروف شده است. اگر را ارتباطی مرتبی برای این کلیسا ایجاد گردد، این بنای تاریخی می‌تواند در جلب توریستهای داخلی و خارجی مؤثر واقع شود.

قلعه جاویدان / جمهوری

نوعی سنگ خارا ساخته شده تمام درزه‌های کوهستانی را بسته است. برای ورود به قصر باید از راهی باریک تا حدود یک متر از صخره بالا رفت. از این راه فقط یک نفر می‌تواند پایین یا بالا رود و زیر این معبر دره‌ای است با جنگلی تنک و عمقی تا حدود ۴۰۰ متر که به صورت تیغه و دیوار تا قعر دره ادامه دارد. از همین قلعه بود که بابک خرم‌دین قهرمان تاریخی آذربایجان و یارانش به مدت ۲۲ سال سپاهیان عرب را که به محاصره و کوبیدن جنبش و قیام او آمده بودند در کوهها و گردنه‌ها سرگردان کرد. و به شکست وادارشان کردند.

قلعه بابک

در کشفیات باستان شناسی آنچه از قلعه جمهوری بدست آمده عبارتند از: سفالینه‌های منقوش و لعاب دار تنوره‌های متعدد برای پخت و پز نان، سکه‌هایی از دوره‌های اتابکان آذربایجان، هزار اسپیان (قرن ۶ و ۷ هجری) که استقرار حکومتی در این محل را در قرون یاد شده نشان می‌دهد.

علاوه بر این آثار و بناهای تاریخی و باستانی می‌توان از مسجد کعبود تبریز، گسنبدهای پنجگانه مراغه (سرخ-غفاریه-کبود...)، مقابر بزرگان و امامزاده‌ها (بقعه شیخ شهاب‌الدین اهری...)، کلیساها و تپه‌های باستانی قلعه‌ها (یشتو-ضحاک هشترو...)، پله‌های تاریخی (خداآفرین و میانه)، چشمه‌ها (تاپ تاپان، ورجوی آبگرم سراب...) آبشارها و غارها (هامیونیلکیوتر اوآغ بولات...) به عنوان جاذبه‌های تاریخی و طبیعی این استان نام برد.

منابع: جغرافیای کامل ایران جلد اول.

فرهنگ جغرافیای آذربایجان شرقی، بهروز خاماچی.

مجموعه راهنمای جامع ایران‌گردی (استان آذربایجان شرقی)، حسن زنده دل.

بنای قلعه جاویدان یا قلعه جمهوری یا دژ بد در ۵۰ کیلومتری شمال شهرستان اهر و در ارتفاعات غربی شعبه‌ای از رود بزرگ قره‌سو در ۵ کیلومتری جنوب غربی کلیه واقع شده است.

بنای قلعه جمهوری (قلعه بابک) مرکب از قلعه و قصر است. بر فراز قلعه کوهستان جنگلی به نام جمهوری در ارتفاع بیش از ۲۳۰۰ تا ۲۶۰۰ متر از سطح دریا، اطراف این قلعه را از هر طرف دره‌هایی به عمق ۴۰۰ تا ۶۰۰ متر فرا گرفته است. و تنها یک راه به اصطلاح (بزرگ) دارد. قبل از ریسمان به دروازه قلعه از معبری به صورت دالان باریک که ۲۰۰ متر از دروازه قلعه فاصله دارد و زیر سلطه نگهبان بوده باید عبور کرد.

جایگاه نگهبانان مکانی مدور و مخروطی بوده که از سنگهای تراشیده با ملاط ساروج استوار شده‌اند. باروها که از